

Kadın Tarihyazımının Kaynağı Olarak Arzuhaller ve Bir Arzuhal Örneği



Arzuhals as a Source for Women's Historiography and an Example

Gülhan Balsoy

İstanbul Bilgi Üniversitesi

"Osmanlı toplumunda kadınların ağızından dökülen anlatıların ender olduğunu, saraydaki kadınların hatta padişah kızlarının ya da kız kardeşlerinin dahi çoğu zaman okuma yazma bilmediğini, bilenlerin bile sadece temel eğitim aldığını; çoğunun eğitilmiş, gelişkin edebi kaleminin olmadığını düşünecek olursak sıradan kadınlardan gelen anlatıların ne kadar istisnai olduğunu daha iyi kavrayabiliriz."



"Constantinople: A man sits to write a letter as two women watch over his shoulder" (Konstantinopolis: İki kadın, omzunun üstünden kendisini seyrederken mektup yazan adam), Renklendirilmiş litografi. D. Wilkie ve takiben J. Nash, 1840. Wilkie, David, Sir, 1785-1841. Wellcome Collection Kütüphanesi

Bu yazıda her ne kadar bir tarihsel belge türü olarak arzuhallerden bahsedecek olsam da yapacağım tartışmaya yukarıdaki görsel temsille başlamak istiyorum. 1840'ta üretilmiş olan bu litografide, arzuhal yazıcısı olduğunu tahmin ettiğimiz, yazmayı bilen, sakalları, gözlüğü ve kavuğuyla görmüş geçirmiş, bilgili görünen yaşını almış bir erkeğe mektup yazdıran iki genç kadın tasvir edilmiş. Bu sahne pek çok oryantalist unsur barındırıyor. Ne işe yaradığı belirsiz ön planda duran nargile, sol alt köşede uyuklayan sokak köpeği, arka plandaki sütunlar, yandaki hasır tabure, tasvir edilenlerin kıyafetleri ve bu kıyafetlerin bordo-dan safran sarısına uzanan renk skalası... Resim asıl olarak bir mektup yazdırma sahnesini tasvir ediyor. Bu mektubun kime yazıldığını, içeriğinin ne olduğunu bilmemiz mümkün değil. Arzuhaller üzerinde kafa yoracağım bu yazıya bir mektup sahnesiyle başlamış olmam da sorgulanabilir. Ancak yukarıdaki sahne arzuhallerin mektup, günlük, hatırat gibi ben-anlatıları olarak ele alınmalarının ne derece mümkün olduğuna dair yürüteceğim tartışmada hayal gücümüzü tetiklemek, soracağımız soruları çeşitlendirmek için oldukça ilham verici.

Halkın talep ve şikâyetlerini doğrudan hükümdara sunabilmesini mümkün kılan arzuhal pratiği Osmanlı adalet anlayışının temellerinden biri olduğu gibi, sıradan tebaanın yönetici erkle doğrudan iletişim kurduğu ender mekanizmalardan biriydi.¹ Osmanlı toplumunda arzuhal etme mekanizması bireysel ya da kolektif olarak oldukça yaygın kullanıldığı gibi sıradan tebaanın sesini devlet erkine duyurabilmesinin de önemli bir aracıydı. Arzuhal etme geleneği ve bu pratiğin toplumsal ve politik anlamları çok sayıda çalışmaya konu oldu.² Arzuhallerde kişisel ya da toplumsal talepleri, rahatsızlıkları, beklentileri görebildiğimiz gibi bu belgelerde sıradan insanların yaşamlarına dair kısa anlatılarla da karşılaşırız. Pek çok arzuhalde, söz konusu talebin ya da şikâyetin yanı sıra arzuhal eden kişinin bu şikâyetinin gerekçesi ve nasıl bir durumda olduğunun tasviri de bulunuyordu. Yani, bu belgelerde sıradan bir insanın hayatının kısacık da olsa bir dönemine, arzuhal sahibinin hallerinden birine tanık oluyoruz.

Osmanlı bağlamında sadece erkeklerin değil kadınların da sıklıkla arzuhal etmiş olması kadın ve toplumsal cinsiyet tarihyazımı bakımından çeşitli olanaklar sunuyor.

Osmanlı toplumunda kadınların ağızından dökülen anlatıların ender olduğunu, saraydaki kadınların hatta padişah kızlarının ya da kız kardeşlerinin dahi çoğu zaman okuma yazma bilmediğini, bilenlerin bile genellikle sadece temel eğitim aldığını; çoğunun eğitilmiş, gelişkin edebi kaleminin olmadığını düşünecek olursak sıradan kadınlardan gelen anlatıların ne kadar istisnai olduğunu daha iyi kavrayabiliriz. Peki, kadınların arzuhallerini günlük, anı, mektup gibi ben-anlatılarının ender olmasını bir nebze olsun telafi edecek belgeler olarak değerlendirebilir miyiz?³

Kadın tarihi araştırmalarının en önemli handikaplarından biri, geçmişteki kadın varlığına nüfuz etmemizi, kadınların deneyimlerini görünür kılmanızı sağlayan belgelerin kısıtlılığı. Hem okuma yazma bilgisine haiz hem de bir zamanlar oldukça kıymetli olan ve nadir bulunan kâğıt ve mürekkebe erişimi olan elit kadınların bile oldukça az sayıda anlatı ürettiği düşünülürse sıradan, hele muhtaç kadınların birinci elden yazdığı anlatıların anlatanların oldukça az olduğu söylenebilir.

Kadın anlatılarının, kadınlarla ilgili kayıtların ender olmasının tek nedeni, hatta en önemli nedeni elbette kadınların okuma yazma bilmemesi değil. Tarihçiler olarak kullandığımız arşivler iktidar sahipleri tarafından kurulmuş olduğu için ulusal arşivler aracılığıyla ulaşabildiğimiz belgeler ister istemez iktidar sahiplerinin ihtiyaçlarını, önceliklerini ve bakış açısını yansıtır. Örneğin, Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda, ana kaynağımız olan ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri bünyesinde bulunan Osmanlı devleti belgeleri son derece değerli olmakla birlikte tam da yönetici erk tarafından üretildiği için vergi toplamak, devlet yönetiminde temayüllerin uygulandığından emin olmak, toplumsal asayiş sağlamaya gibi amaçları yansıtır.⁴ Dolayısıyla bu arşivde sıradan insanların, köylülerin, kölelerin, kadınların, isyankârların hikâyelerine ancak belli durumlarda ulaşmak mümkündür; toplumun isimsiz aktörlerinin hikâyeleri karşımıza ancak bir sorun çıktığında, gündelik hayatın olağan akışı bozulduğunda çıkar. Herhangi bir köyde neler yaşandığını ancak kuraklık, sel, çekirge istilası gibi bir felaket hayatı kesintiye uğrattığında öğreniriz. Esnafın üretim şartlarındaki değişim devletin vergi baskısına yapılan itiraz sonucu dikkatimize takılır. Kent hayatındaki dönüşümleri ayaklanmalar gerçekleştiğinde fark ederiz. Mutlu giden bir evliliğe, güven veren ve dayanışmacı bir arkadaşlığa, uyumlu olan bir ticari ortaklığa dair neredeyse hiçbir şey öğrenemezken, evlilik birlikteliği olaylı bir şekilde dağıldığında; bir zaman-

1. Bu konuda temel bir kaynak olarak bkz. İnalçık, Halil, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar'lar," *Osmanlı Araştırmaları* 7-8, sy. 7-8 (1988): 33-53.

2. Arzuhaller üzerinde olan literatür oldukça geniş. Dolayısıyla burada sadece yakın zamanda yapılmış ve arzuhallere devlet ve toplum arasında bir sözleşme olarak bakan yenilikçi ve eleştirel bir çalışmayı zikretmekle yetineceğim. Başak Tuğ Onaran, "İrz, Namus, Onur, Adalet: 18. Yüzyıl Arzuhâl Pratiğinde İrz ve Adalet Sözleşmesi", *Feminist Tahayyül* 3, sy. 1 (Şubat 2022): 6-38, <http://doi.org/10.57193/FeminTa.2022.006>

3. Benzer bir tartışma için bkz. Dzovinar Derderian, Ermenice Bir Arzuhalde Ben Anlatısı, *Toplumsal Tarih Akademi* 1, sy. 1(2022): 107-111.

4. Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History* (Beacon Press, 2015).

lar dostane ilişkileri olan kişiler arasında sürtüşme çıktığında, birbirlerine hakaret edip ya da şiddet kullanıp mahkemeye düştüklerinde; ticari ortaklardan biri diğerini dolandırdığında, kısacası kişiler arasındaki karşılıklı sözleşme bir şekilde ihlal edilip taraflardan biri diğerini adli ya da idari makamlara şikayet ettiğinde kağıt yapıtlar, yazışmalar, damgalar, mühürler birikmeye başlar ve biz tarihçilere geçmişte yaşamış insanların hayatına nüfuz edebileceğimiz küçük kanallar açılır.

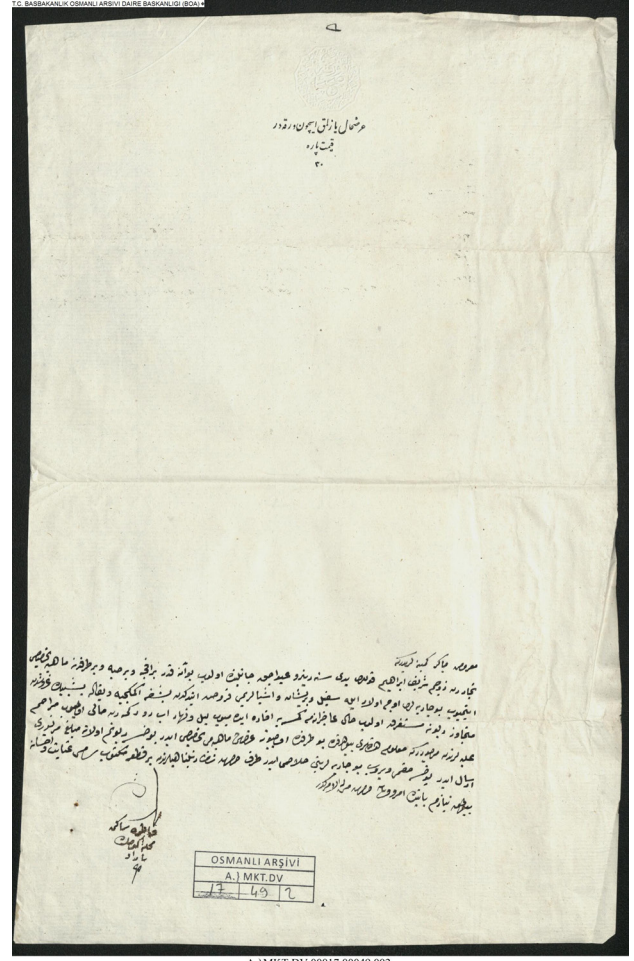
Bu açıdan biraz da sizleri provoke etmek üzere tarihin büyük ölçüde geçmişteki çatışmaların, uzlaşmazlıkların, anlaşmazlıkların, suç ve kabahatlerin anlatısı olduğunu öne süreceğim. Hal böyleyken ve arşiv belgeleri çubuğu suç ve suçluluğa bükerken, ben-anlatıları bize geçmişe dair farklı bir pencere sunma potansiyeli taşır. Bize çatışmalar, çelişkiler, sürtüşmelerin yanı sıra gündelik hayatın rutinlerini, ritüellerini, sıradan zevklerini, insan ilişkilerini anlatır. Ben-anlatılarında hayatın olağan akışının kendini görürüz. Anlatı sahibi elbette anlatısına tüm hayatını olduğu gibi koyamaz; ibret vermek, örnek olmak gibi çeşitli motivasyonlarla başından geçen olayların bazılarını seçip anlatır, bazı konularda sessiz kalmayı tercih eder, bazen de hafızasının oyunlarına yenilir. Yine de arşiv belgelerinin devlet merkezliliğine önemli bir alternatiftir ben-anlatıları.

Arzuhallere dair sorumu tam da bu nedenle yinelemek istiyorum. Arzuhalleri ben-anlatıları olarak ele alabilir miyiz? Osmanlı arşivinde binlerce benzerine rastlayabileceğimiz tesadüfen seçilmiş bir arzuhal örneğine kısaca göz atacak olursak arzuhal eden Fatma isimli kadın, halini kısaca şöyle anlatır:

“Maruz-ı çaker-i keminelere dir,

Tüccardan zevcim Şerif İbrahim kulları yedi seneden beri Ayvalık canibinde olup bu ana kadar bir akçe ve bir haya ve bir ve bir taraftan mahyane tahsis etmeyip bu cariyelerini üç evlad ile sefil ve perişan ve eşyalarını karz ettikten başka ekmekçiye ve bakkala beş bin guruşdan mütevaciz deyun müstagrık olup...”⁵

Fatma'nın talebi kocasının bulunması ve borcun ondan tahsil edilmesidir. Bu arzuhalden pek çok ipucu elde etmek mümkün. Öncelikle Fatma'nın üç çocuklu ve terk edilmiş bir kadın olduğunu anlıyoruz. Eşi Şerif İbrahim ailesini terk edip kaybolmadan önce hali vakti yerinde



Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, A.J.MKT.DV 17/49 (26.08.1849)

bir tüccar olmalı. Fatma, terk edildikten sonra yedi yıl gibi uzun bir süre elinde kalanlarla idare etmiş görünüyor, ancak bir süre sonra elindeki kaynaklar tükenmiş olmalı ki evde para edecek eşyaları satmaya başlamış. Bunlar da bitince bir süre borçlanarak idare etmiş. Yine de ekmekçi ve bakkala olan borçtan bahsetmesi akla asgari bir standartta, ancak temel ihtiyaçlarını karşılayarak yaşadığını getiriyor. Arzuhalin standart bir arzuhal varakasına yazılmış olması, bu varakaların cüzi de olsa parayla satılıyor olması da Fatma'nın beklentilerine dair bir ipucu veriyor; borç içindeki bir kadın arzuhaline karşılık alamayacağını düşünse elindeki son kaynağı bu şekilde harcamayı tercih etmeyebilirdi.

Elbette cevapsız kalan sorular da var. Fatma'nın çocuklu ve terk edilmiş bir kadın olarak yedi yıl boyunca ne zorluklarla karşılaştığı, talepleri karşılıksız kalırsa kendisine ve çocuklarına nasıl bakacağı gibi soruları yanıtlamak hiç kolay değil. Fatma'nın terk edilmeden önceki yaşamını, ailesiyle ya da komşularıyla ilişkilerini, nasıl bir anne olduğunu, kendi istek ve beklentilerini ise bilmemiz hemen hemen imkânsız.

5. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, A.J.MKT.DV 17/49 (26.08.1849). Bu arzuhalı tesadüfen seçtiğimi söyleyebilirim. Ama bu ve benzeri arzuhaller üzerinden 19. yüzyılda kocaları tarafından terk edilen kadınlar üzerine yaptığım tartışma için bkz. Gülhan Balsoy, *Osmanlı'da Avar Kadınlar: 19. Yüzyıl Aile Krizi ve Kadın Yoksulluğu* (Fol Yayinevi, 2025). Özellikle "Terk Edilmiş Eşler, Kayıp Kocalar ve Aile Krizi" başlıklı 4. bölüm.

Cevabını bilemeyeceğimiz sorulara rağmen sadece birkaç satırlık bir arzuhalde kadınların ayakta kalma mücadelelerine dair önemli ipuçları elde etmemiz yine de önemli. Dolayısıyla arzuhallerin ben-anlatıları olarak önemli potansiyel içerdiğini söylemek mümkün.

Kadınların seslerine, deneyimlerine erişebileceğimiz, çok değerli kaynaklar olan arzuhallerin yine de dikkatle ele alınmaları ve eleştirel olarak okunmaları gerekiyor. Öncelikle, arzuhaller genellikle talep ya da şikâyet sahibi tarafından değil, çoğunlukla girişte tasvir ettiğim sahnede olduğu gibi profesyonel bir arzuhal yazarı tarafından yazılıyordu. Dolayısıyla çoğu zaman arzuhal yazarının oldukça standartlaşmış ifadelerini içeriyordu ve kalıplaşmış bir yapıda kurgulanıyordu. Arzuhaller çoğunlukla dilekçe sahibinin kendisini tanıtmamasıyla başlar. Bu tanıtmada Fatma'nın yaptığı gibi terk edilmiş olması, çocuklarıyla ortada kalması, sefalet içinde olması gibi anlatımlar bulunabilir. Daha sonra arzuhal eyleyen kişi isteğini, talebini, varsa şikayetini belirtir ve ricasını arz ederek sözlerini bitirir.

Arzuhallerde istenilen sonuca ulaşabilmek için arzuhalini ileten kişinin değersizleştirilip, acizleştirilmesi, talepte bulunulan kişininse abartılı şekilde yüceltilmesi gibi belirli stratejiler kullanılır. Örneğin burada Fatma arzuhaline "maruz-ı çaker-i kemineleridir" diye başlamış. Aciz kulunuzun/hiçbir değeri olmayan kulunuzun dileğidir ki anlamına gelen bu kalıp pek çok arzuhalde karşımıza çıkar. Arzuhal edenin kendisini küçülttüğü bu başlangıç oldukça yaygındır. Arzuhalin içinde de talepte bulunan kişinin sefil, aciz, muhtaç halinden sıklıkla bahsettiğini görürüz. Bununla uyumlu olarak arzuhal eden kişi kendinden çoğunlukla "abd", "bende", "fakir", "cariye" gibi genellikle kölelikle ilişkili kavramlarla bahseder. Başka deyişle kendini karşı tarafın merhametine ya da insafına bütünüyle teslim ettiğini ifade eder. Arzuhaller bazen de tam tersine "Devletlü atüfetlü efendim hazretleri" gibi hitaplarla arzuhal edilen makamın yüceltilmesiyle başlar. Her durumda, girişte olsun metnin içinde olsun, talepte bulunulan makam sahibinin "saadetlü efendim hazretleri", "devletlü efendim hazretleri" gibi ifadelerle yüceltildiğini görürüz.

Arzuhalleri dikkatli okumamızı gerektiren tek neden kullanılan kalıplar değildir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi arzuhal halini bildiren kişinin hayatının ancak kısa bir kesitini sunar bize.

Yine de arzuhaller tüm belgeler gibi kısıtlılıkları olduğu gibi imkânları da olan kaynaklardır. Kadınların hayatlarına ulaşmamız, bildiklerimizi sorgulamamız, bildiklerimizi öğrenmeye başlamamız için bize kapı açarlar. Yeter ki onları eleştirel, diğer kaynaklarla ve tarihsel bağlamla ilişkilendirerek okuyalım ve o sırada hayal gücümüzü zorlamayı da ihmal etmeyelim.